

Eged Alice

Baloldali liberálisok a weimari demokrácia megteremtésében

Debreceni Egyetem
Doktori értekezés tézisei
2004

Az értekezés célkitűzése és a téma körülhatárolása

A német történetírás mindmáig nagy figyelmet fordít a weimari köztársaság megalapításának történetére, illetve ezzel összefüggésben a köztársaság megteremtésében meghatározó szerepet vállaló politikai erők vizsgálatára. A magyar historiográfiának ellenben, néhány nagyszerű munkától eltekintve, soha nem volt központi témája az első demokratikus német köztársaság létrejöttének kutatása.

A dolgozatban meghatározó baloldali liberális politikusoknak a weimari demokrácia megteremtése érdekében kifejtett aktivitásuk ismertetésére és elemzésére vállalkozom. A témám középpontjába állított időszak az 1917 nyarán megalakult, és a weimari-koalíció előfutáraként tekinthető ún. interfrakcionális bizottság tevékenységének kezdetétől 1919 nyaráig, a weimari-koalíció felbomlásáig, illetve a weimari alkotmány elfogadásáig tart.

A vizsgálat ezen belül is elsősorban a baloldali liberális Haladó Néppárt, majd 1918 novemberét követően jogutódjaként a Német Demokrata Párt tevékenységének fontosabb mozzanatait és azok mozgatórugóit kíséri figyelemmel. A téma előzményeként szükségesnek tartottam a Haladó Néppárt az első világháború évei alatt folytatott belpolitikai tevékenységének rövid ismertető elemzését is, amely közvetlenül rávilágít a weimari-koalíció létrejöttének előzményeire. Mindezek mellett ismertetem a liberálisok egyetlen politikai párttá szerveződésének kudarctörténetét, a Német Demokrata Párt megalakulásának körülményeit, az új párton belül szinte a megalakulás pillanatától elkezdődő hatalmi harc kimenetelét, a köztársaság első demokratikus választásának eredményeit, és a baloldali liberálisok tevékenységét az alkotmányozó nemzetgyűlésben és annak alkotmányügyi bizottságában.

Jelen dolgozat arra tesz kísérletet, befolyásos baloldali liberális politikusok a jelzett időszakban végzett tevékenységét végig kísérve, hogy igazolja azt a feltételezett állítást, miszerint a Haladó Néppárt, illetve a Német Demokrata Párt jelentős mértékben járult hozzá a weimari demokrácia megteremtéséhez, valamint tagjainak a weimari alkotmányozó nemzetgyűlés előkészítésében és lebonyolításában végzett lenyűgöző szellemi teljesítménye nélkülözhetetlen eleme volt az új Németország demokratikus felépítésének.

Az alkalmazott módszerek és a téma irodalma

A széleskörű tudományos kutatás megindulását nehezítette, hogy a második világháborúban a német archívumok anyagának nagy része megsemmisült, illetve megmaradt részüket a győztes nagyhatalmak lefoglalták, és elvitték az országból. A német levéltárak újjászervezésének eredményeképpen 1952 óta működik Koblenzben a Szövetségi Levéltár, ahová a forrásanyag politikai szempontból értékesebb része csak az 1960-70-es években került vissza. Azóta azonban folyamatosan jelennek meg a különböző forráskiadások. A Német Demokrata Pártra vonatkozó anyagok jelentős részének forráskritikai kiadására még nem került sor, de hozzáférhetőségük korlátozások nélkül engedélyezett.

A dolgozat elkészítéséhez felhasználtam a Szövetségi Levéltárban fellelhető, a Német Demokrata Pártra vonatkozó R 45/III. számon nyilván tartott forrásokat, amelyek között azonban sajnos nem lelhetőek fel a párt frakciójának a weimari alkotmányozó nemzetgyűlés időszakában tartott üléseinek jegyzőkönyvei, amelyek pedig minden bizonnyal érdemben járulnának ahhoz hozzá, hogy a párton belül működött döntési mechanizmus sajátosságairól megbízhatóbb képet nyerhessünk. Felhasználtam továbbá Hartmann Freiherr von Richthofen és Friedrich von Payer alkancellár naplóját, politikai levelezését és beszédeit magában foglaló hagyatékát, valamint a kutatók által az archívum anyagából összeállított, az általam vizsgált időszakra vonatkozó forráskiadásokat. A Stuttgartban működő Tartományi Központi Levéltár Conrad Haußmann hagyatékát gondozó osztályán is értékes forrásokhoz jutottam.

Fontos forrásul szolgáltak a különböző sajtótermékek. A Német Demokrata Párt hivatalos lapja, a „Der Demokrat” elsősorban a napi pártevékenységet érintő információkat adta közre, míg a Friedrich Naumann főszerkesztette „Die Hilfe” tevékenységét a baloldali liberális politizálást meghatározó eszmék tudományos megalapozottságú népszerűsítése jellemezte. Az országos jelentőségű politikai napilapok közül 1918-19-ben leginkább a „Berliner Tageblatt”, a „Frankfurter Zeitung” és a „Vossische Zeitung” kísérté figyelemmel és rokonszenvvel a párt tevékenységét. Az említett lapok archívumaiban kutatva rendkívül sok színvonalas, a korszak politikai eseményeit tematizáló elemzéssel találkoztam, nem kis mértékben annak köszönhetően, hogy a német mértékadó értelmiség számos, egyébként baloldali liberális elkötelezettségű, tagját sikerült szerzőként megnyerniük ezeknek a lapoknak.

Munkám során hasznosnak bizonyultak azok a naplók és visszaemlékezések, amelyek a weimari köztársaság megalakulására jelentős befolyással bíró politikusok visszaemlékezéseit tartalmazták, de ez a memoárirodalom szükségképpen szubjektív, ezért forráskritikával kellett hozzájuk közelíteni. Különösen lebilincselő olvasmányként hatottak Otto Geßler, Theodor Heuss, Walther Rathenau, Hjalmar Schacht, Eugen Schiffer és Theodor Wolff visszaemlékezései.

Nagy számban álltak rendelkezésemre azon személyiségek életútját elemző írások, akik meghatározó szerepet tölthettek be a Német Demokrata Párt megalakulási folyamatában, a párt választási részvételének megszervezésében, az alkotmányozó nemzetgyűlés baloldali liberális frakciójának tevékenységében, a létrejött koalíciós kormány munkájában, vagy más módon hozzájárultak a weimari köztársaság megteremtéséhez. Közülük kiemelkednek a Gertrud Bäumer, Wilhelm Heile, Erich Koch-Weser, Friedrich Naumann és Hugo Preuß életútját végig kísérő monográfiák. Érdekes módon még mindig találunk olyan baloldali liberális politikusokat, akik életútjával a kutatók eddig nem foglalkoztak behatóan.

A dokumentumok hozzáférhetőségének eredményeképpen óriási mennyiségűre duzzadt az általános összefoglaló munkák száma, de az egyes részproblémákat tárgyaló tanulmányok száma sem kevesebb. A magyar nyelvű összefoglaló munkák közül elsősorban Tokody Gyula és Kerekes Lajos írásai, míg a német nyelven elérhető teljes áttekintést nyújtó munkák közül Karl Dietrich Bracher, Erich Eyck, Eberhard Kolb, Dieter Langewiesche és Gerhard A. Ritter tanulmányai voltak számomra meghatározóak.

A Német Demokrata Párt politikai tevékenységének elemzése kapcsán leginkább Lothar Albertin és Hartmut Schustereit megállapításaira támaszkodtam. Egyikük, Albertin a két liberális párt, míg Schustereit a baloldali liberálisok és a többségi szociáldemokraták

tevékenységének összehasonlító elemzését végezte el. Hasznosnak találtam továbbá Regina Gottschalk munkáját, aki a baloldali liberálisok működését 1917-től kíséri figyelemmel, a hangsúlyt a monarchiából a köztársaságba történő átmenetre helyezve, illetve Ludwig Luckemeyer írását, amelynek különlegességét az adta, hogy a tanulmány elkészítésének időpontjában még élő párttagokkal készített beszélgetések közreadásával a korszak atmoszféráját is érzékelhetővé tette.

A Német Demokrata Párt a weimari alkotmány létrehozásában vállalt szerepének elemzésekor elsősorban Ernst Portner és Gerhard Schulz kutatási eredményei voltak irányadóak számomra. Munkáik alapján képet kaphattam arról a rendkívüli erőfeszítéseket igénylő tevékenységről, ami a baloldali liberálisokat jellemezte az alkotmányozó nemzetgyűlés munkája során.

Az értekezés főbb megállapításai

A Haladó Néppárt közvetett módon már 1912-13 folyamán kinyilvánította háborús elkötelezettségét, mert a hadsereg fejlesztésével kapcsolatosan a parlament elé kerülő összes betérjesztést támogatta és megszavazta. A párt hivatalos állásfoglalását megerősítették a párthoz kapcsolódó befolyásos gazdasági körök, valamint a tudományos és kulturális élet egyes baloldali elkötelezettségű elismert művelői is. Véleményük szerint Németország meghatározó európai jelenléte gazdasági hatalmának további növelés nélkül nem lehet tartós, és a német kulturális küldetéstudat teljesítése is csak egy világhatalommá vált nemzetállamnak van módjában.

Az első világháború kitörésekor a Haladó Néppárt üdvözölte a kormányfő a nemzeti egység, az ún. Burgfrieden megteremtésére irányuló erőfeszítéseit. A párt elfogadta azt a kormányzati programot, amely a Szociáldemokrata Párt (SPD) politikai emancipációjának folyamatát kívánta felgyorsítani, és amelynek eredményeképpen a munkásosztály érdekeit felvállaló SPD egyenjogú partnerként vehetett részt a politikai életben. A Haladó Néppárt a baloldali liberális kötődésű Hirsch-Dunkersche Szakszervezet vezetőit is meg tudta nyerni a kancellári program támogatására.

A Haladó Néppárt parlamenti frakciója a világháború éveiben sem kívánt lemondani politikai jogosítványai összességéről, és a kancellár ebbe az irányba mutató kísérleteinek határozottan ellenállt. A frakció tagjai több alkalommal kritikus megjegyzésekkel illették a kancellár tevékenységét a parlamentben, mindazonáltal a háború kezdetén vállalt kormányzati program, a Burgfrieden megbízható támaszaként politizáltak. Ennek keretében határozottan követelték az anakronisztikussá vált porosz három osztályos választójog megszüntetését és a parlament befolyásának növelése irányába tett intézkedések megtételét.

A háborús célok kapcsán a párt a német kormány hivatalos állásfoglalását, a „reális garanciák elvét” vallotta magáénak, amely nem volt mentes az annexiók követelésektől, de soha nem azonosította magát a német belpolitikai életben egyébként jelenlévő túlzott hódítási igényeket megfogalmazó elvárásokkal. A párthoz szorosan kötődő gazdasági és kulturális körök azonban jóval túlléptek a párt szerénynek mondható követelésein.

Az elmaradt hadi sikerek és a növekvő belső nehézségek a Haladó Néppártot arra ösztönözték, hogy 1917 júliusában csatlakozzék a Centrum Párt által kezdeményezett békefelhíváshoz, amelynek külpolitikai célja a háború mihamarabbi befejezésére irányuló szándék deklarálása, és a német érdekeket is figyelembevevő béke megteremtése volt. Belpolitikai célja pedig annak demonstrálása volt, hogy léteznek olyan bel- és külpolitikai célok, amelyek megvalósítása érdekében néhány parlamenti párt kész ellentéteiken felül emelkedni. A békerezolúcióból kinövő együttműködés az ún. interfrakcionális bizottság, amely a Centrum Párt és a Haladó Néppárt frakcióin kívül a többségi Szociáldemokrata Párt parlamenti frakcióját tömörítette, legfontosabb belpolitikai célkitűzésévé a parlament szerepének a végrehajtó hatalom ellenében történő növelését, vagyis a hatalom megosztásának átstrukturálását emelte.

Az interfrakcionális bizottság együttműködése a továbbiakban nem volt feszültségektől mentes, sőt 1918 januárjában még megszűnésére is reális esély kínálkozott. Összefogásuk első komolyabb eredménye 1917 november első napjaiban mutatkozott meg, amikor is a német konstitucionalizmus történetében első alkalommal a hivatalba lépő kancellár egyeztetette elképzeléseit a parlament befolyásosabb pártjaival.

1918 októberében újabb sikerként könyvelhették el azt a tény, hogy Max von Baden herceg kancellárrá történő kinevezése során az interfrakcionális bizottság, és főképpen a Haladó Néppárt Párt eseményformáló szerepben tűnt fel. A létrejött koalíciós kormányának a baloldali liberálisok is tagjai lettek, de mivel az új kormány mozgástere rendkívül korlátozott volt, a szűkös cselekvési lehetőségek az interfrakcionális bizottság sikerét is némiképp megkérdőjelezték. A Haladó Néppárt tevékeny részese volt az 1918 októberében kihirdetett alkotmányos reformok kidolgozásának, amelyek jórészt eleget tettek a párt alkotmányos reformprogramjának.

A baloldali liberálisok a novemberi forradalmi megmozdulásokat követően átmenetileg defenzívába szorultak, majd még ugyanebben a hónapban elindultak azok a tárgyalások, amelyek a két liberális párt egyetlen politikai párttá szervezését célozták. A német liberalizmus történetének egyik kísérő jelensége volt, hogy sohasem egyetlen párt képviselte eszmeiségét. Ez a megosztottság még a birodalmi egységesítési kísérletek történetéhez nyúlik vissza, majd 1867-et követően vált véglegessé. A fúziós tárgyalások több szálon indultak el, hamar kiderült azonban, hogy az elvi szándékot csak nehezen követhetik a tettek, mert mindkét párt részéről más és más szándékok álltak a háttérben.

A jobboldali liberálisok a jogállamiság garanciáját a szabadságészme korlátlan érvényesülésében és az egyéni boldogulás útjában álló akadályok lebontásában látták. A baloldali liberálisok ellenben a liberalizmus és a szociáldemokrácia közötti átjárhatóságot hangsúlyozták, és a lehető legszélesebb társadalmi bázison megalakítandó új párt egyik fontos feladatát éppen annak közvetítő szerepében látták. Továbbá sem eszmeileg, sem pedig a gyakorlati politika nyelvezetére lefordítva nem tartották áthidalhatatlan ellentétnek a demokratikus érzület és az individuum szabadságvágya közötti távolságot.

Az eredménytelen fúziós tárgyalásokat követően 1918. november 20-án megalakult a Német Demokrata Párt. A Haladó Néppárt csatlakozásra szólította fel alapszervezeteit, és feloszlatta önmagát. A párt megalapításában meghatározó szerepet betöltők azonban hamar háttérbe szorultak, és kénytelenek voltak átadni helyüket azoknak, akik már a Haladó

Néppártban is vezető tisztségeket töltöttek be, és azoknak, akik a párt anyagi helyzetének megszilárdításában jeleskedtek.

A párt megnyugvással vette tudomásul, hogy a Népmegbízottak Tanácsa 1919. január 19-re kiírta az általános választásokat, és érvénybe léptette az új választójogi törvényt. Az arányos választási rendszerre történő átállás találkozott a baloldali liberálisok elképzeléseivel, de a korhatár leszállítását elhamarkodott döntésnek tartották. A nők szavazati joghoz való juttatása pedig átmenetileg nehéz helyzetbe hozta a pártot, mert korábban nem támogatták a nők politikai egyenjogúsítását. Érdekes módon a listára való áttérést a párt nem nehezményezte, holott egy olyan párt számára, ahol annyi egyéniség gyűlt össze, a listán való szereplés nem tűnhetett előnyösnek.

A jelöltállítás a legtöbb körzetben a hagyományos módon történt, vagyis a párt országos vezetése csupán ajánlásokat tehetett. A választási kampány során a Német Demokrata Párt igyekezett magát mind a szociáldemokrata, mind a polgári pártoktól élesen megkülönböztetni, és a közöttük álló tömegeket megnyerni. A párt a kampány időszakában nem rendelkezett koherens politikai programmal, csupán választási felhívások és broszúrák adták közre elképzeléseiket.

A megnyugtató pénzügyi helyzet a választási hadjárat eredményességének egyik záloga. A párt számára legmegbízhatóbb forrásként a Kuratorium für den Wiederaufbau des deutschen Wirtschaftslebens bizonyult, amely Berlin és környéke nagyvállalkozóit tömörítette, és vezetője Carl Friedrich von Siemens volt. A pénzügyi támogatók közül többen tagjai lettek a párt vezető testületeinek, ami a kialakuló gazdasági függés első lépésének is tekinthető.

Az 1919. január 19-én megtartott választásokon a Német Demokrata Párt a Szociáldemokrata Párt és a Centrum Párt mögött a szavazatok 18,5%-át szerezte meg, és ezzel 75 mandátumhoz jutott a nemzetgyűlésben. A három párt választási eredménye és korábbi együttműködésük eredményeképpen jött létre az ún. weimari-koalíció, amely a weimari nemzetgyűlésben kényelmes 78%-os többséggel rendelkezett.

A nemzetgyűlés legfontosabb feladatai közé tartozott az új alaptörvény megalkotása, valamint Németország és a külföldi hatalmak kapcsolatának rendezése. Az weimari alkotmány tervezetének előkészületeit a Német Demokrata Párt egyik alapító tagja, Hugo Preuß végezte, akit addigi tudományos és politikai tevékenysége alkalmassá tette az új demokratikus szellemiségű alkotmány tervezetének elkészítésére.

Koncepciója a decentralizált egységállam felépítésének irányába mutatott. Ennek keretében kísérletet tett a birodalom belső határainak megváltoztatására, de a tagállamok heves ellenállása visszakozásra kényszerítette. Hasonlóképpen meghátrálásra kényszerült a törvényhozó hatalom tervezett felépítésével kapcsolatosan is. A végrehajtó hatalom általa kidolgozott koncepciója, a közvetlenül választott államfő és a parlament irányába felelősséggel tartozó birodalmi kormány felállításának elve ellenben támogatásra talált a nemzetgyűlésben. Az alkotmányozó nemzetgyűlés alkotmányügyi bizottságában több baloldali liberális képviselő végzett kiemelkedő munkát. A párt több esetben tompítani tudta a koalíciós társak között fellépett feszültséget.

Az első világháborút lezáró versailles-i békeszerződés megosztotta a koalíciós kormányt. A Német Demokrata Párt elfogadhatatlannak ítélte a békeszerződés feltételeit,

ezért kilépett a kormányból. A parlamenti frakció tagjainak többsége nem szavazta meg az általuk diktátumnak nevezett szerződést.

Publikációk az értekezés témaköréből

„A német liberális sajtó a weimari demokráciában” In. *Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola Tanulmányok*, Debrecen, 1999, 78-90.o.

„A Német Demokrata Párt megalakulása” In. *Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola Tanulmányok*, Debrecen, 2000, 142-151.o.

„Hugo Preuß szerepe a weimari alkotmány megszületésében” In. *Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola Tanulmányok*, Debrecen, 2000, 203-214.o.

„A weimari alkotmány előkészületei” In. *Debreceni Szemle*, megjelenés alatt

„Pártok és pártstruktúrák a weimari Németországban” In. *Debreceni Szemle*, megjelenés alatt

„A Hermens-iskoláról – Parlamenti választások Weimarban” In. *Kölcsey Ferenc Tanítóképző Főiskola Tanulmányok*, megjelenés alatt